

شاداب ارشد

دانش پژوه، گروه زبان و ادبیات فارسی
دانشگاه کشمیر

خوشنویسان کشمیری نثر اد در دوره مغولان گورکانی هند

حضرت میر سید علی همدانی را باید معمار ایران صغیر شمرد؛ بلکه اگر اینطور بگوئیم که حضرت شاه همدان در کالبد ایران صغیر با کجکاوی و بصیرت خود روح حقیقی وارد کردنی جا و مبالغه نیست. ایشان با خود نه فقط هفت صد همراهان آورده بودند بلکه آنها به عبارت دیگر عقل و دانش ایران بودند. این به نوع درز مینه های علوم اسلامی، فنون و هنرهای زیبا به شمول زبان و ادب فارسی با جوش و جذب به تمام خود آغاز کار کردند. این هنروران ممتاز و برجسته اهل کشمیر را معماری، نقاشی، موسیقی، شال بانی، پارچه بانی، ظروف سازی، خوشنویسی و هنرهای دیگر آموختند. این هنرهای زیبا در دوره های آینده در کشمیر رو به سوی پیشرفت نهاد و هنروران کشمیری با داشتن روش ویژه و جداگانه در هنرهای زیبای خود مقام عالی در سراسر جهان بدست آوردند. سلطان زین العابدین (۸۲۳-۹۷۴ هـ ق) که به اسم بدشاه (Budshah) یعنی شاه کبیر شهرت دارد میان پادشاهان خانواده شهمیری از نظر گشایش و ترویج دادن هنرهای زیبا در کشمیر اهمیت ویژه ای دارد. در زمان شاهزادگی وقتی که امیر تیمور به هند یورش برد پدرش سلطان سکندر او را باهدایا و سوغات کشمیر به سفارت پیش امیر تیمور فرستاد. امیر تیمور او را با خود به سمرقند برد و در آن جا محبوس ساخت. بعد از چند سال وقتی که تیمور فوت کرد زین العابدین از بند او خلاصی یافت و

Email: Shadabarshad11@gmail.com.

آزاد شد. سپس او تا مدت هفت سال در سمرقند به کسب علوم و ادبیات پرداخت. در هنگام بازگشت به کشمیر عده ای از ارباب علم و حرفه و کسبه مانند علما، شعرا، شال باف، کاغذ ساز، صحاف، قالی باف، مهر کن، حکاک، زرگر، زین ساز و خطاط و خوشنویس را با خود به کشمیر آورد. سلطان حتی عده ای از مردم کشمیر را به مناطق مختلف ایران برای فراگیری و کسب هنرهای ظریف عازم ایران ساخت. هنرمندان مزبور بعد از مراجعت به کشمیر هنرهای آموخته را در کشمیر شایع گردانیدند. به این نحو او بسیاری از صنایع ظریف ایران را در کشمیر رواج داد. در واقعات کشمیر درج است که:

”سلطان به حسن نیت و اهتمام تمام ----- به ترویج ارباب هنر پرداخت و صنایعی که در آن وقت در این شهر نبود کتب دینی، عربی و فارسی از ولایت ایران و تواران خصوصاً خراسان که به کشمیر نزدیکتر بود به جد و اهتمام فراوان طلبید و ارباب حرفه را از مجلد و مشرک و کاغذگر و غیر هم که از ولایت خود آورده بودند وجه مدد معاش داده به حرفه خود سرگرم داشت ----- در ترویج علوم و اعزاز علما و فصحا و بلغا و اهل حرفه و رعیت پروری به ابلغ و جوه کوشش می نمود“ ۳

در عهد سلطان زین العابدین خوشنویسان ماهر را خطاب ”گنائی“ (قلم کار) داده می شد و به آنها خیلی احترام می کردند. حتی سلطان در جنازه بابا عثمان اُحپ گنائی خوشنویس دربار خود شرکت کرد.

میرزا حیدر دوغلت کاشغری بار اول ۹۳۹ هـ ق و به نوبت ثانی در سال ۹۴۸ هـ ق کشمیر را مسخر نمود و تا مدت ده سال در کشمیر حکومت داشت. او در مدت ده سال حکومت خود صنایع ظریف کاشغری را در کشمیر رواج داد. هنرهای زیبا و انواع فنون به کاوشهای او شکل تازه گرفت و

معماری نقاشی موسیقی و خوشنویسی در کشمیر حیات تازه یافت. حکومت شاهان مغول در هند در عهد جلال الدین محمد اکبر شاه (۹۴۳-۱۰۱۴ هـ ق) به صورت یک امپراطوری مقتدر به وجود آمد. در نتیجه حملات پی در پی اکبر شاه سلطنت پادشاهان محلی کشمیر در سال ۹۹۴ هـ ق در هم پاشیده شد. باشکست آخرین تاجدار چک، کشمیر استقلال خود را از دست داد و به عنوان یک صوبه (ایالت) یا استان و به قول ابوالفضل به نام "سرکار کشمیر" شامل امپراطوری اکبر شاه گردید. اما با وجود این فاجعه ناگوار دوره پادشاهان مغلیه از لحاظ رشد و نمود از راه ارتباط ادبی و علمی و فرهنگی و تمدنی بسیار سودمند و بار آور بود. علاوه بر علوم و ادبیات هنرهای زیبا در دوره مغولان گورکانی هند در کشمیر توسعه یافت. این پیشرفت و مختصات محلی هنر مندان کشمیری در زمان مغول نه تنها به جای خود باقی ماند بلکه با آمیزش سبک راج در دهلی و آگراروش جدیدی را اختیار کرد. به طور مثال سبک معماری کشمیر قبل از مغولان گورکانی هند دارای مختصات می باشد که آن را از سبکهای دیگر مشخص می سازد. ساختمانهای این سرزمین بیشتر با چوب درست شده اما با روی کار آ مدن مغولها در کشمیر سبک معماری نیز تحولی پذیرفت. مساجد و خانقاه هائیکه در این دوره در کشمیر بنا گردید از سنگ می باشد. نوازندگان و موسیقی دانان حتی در دربار پادشاهان مغول مشغول کار بودند و با هنر نمایی خود موجب تقدیر و تشویق قرار گرفتند. همچنین نقاشان کشمیر در فن خود مهارت داشتند و سبک مخصوصی را که به اسم "کشمیری قلم" معروف است به کار می بردند. این استادان در کار حکاکی و حاشیه سازی نیز اختصاص داشتند. اکبر شاه گورکانی در سلک نقاشان خود پنج نفر از نقاشان کشمیر استخدام نمود.

کشمیریان در فن خوشنویسی از زمان قدیم پیشرفته بودند اما این پیشرفت در دوره پادشاهان مغول که هنر خوشنویسی را بسیار تشویق می کردند و علاقه ویژه ای باین هنر داشتند به اوج

نمونه ای از خط داراشکوه

خود رسید۔ پادشاهان گورکانی نه فقط هنر دوست بودند بلکه خودشان در فن خوشنویسی کارشناس بودند و خوشنویسان ماہر در بار خور را گاهی لقب ”زرین قلم“ و ”شیرین قلم“ و گاهی ”جواهر رقم“ و ”مشکین رقم“ می دادند۔ ابوالفضل علامی می نویسد کہ اکبر شاه گورکانی بہ هنر خوشنویسی خیلی علاقہ داشت و توجہ زیاد محطوف بہ سمتِ روشہای مختلف خوشنویسی داشت۔ بنا بر این عدہ زیاد از خوشنویسان ماہر مانند؛ مولانا سلطان علی مشہدی، مولانا ہجرانی، مولانا میر علی شاگرد مولانا زین العابدین، مولانا باقر، محمد امین مشہدی، میر حسن کلنگی، مولانا عبدالحی، مولانا داوری، مولانا عبدالرحمن، میر عبداللہ، نظامی قزوینی، نور اللہ قاسم ارسلان، اشرف خان و غیر آنہا در جرگہ خوشنویسان در بار او شامل بودند و تحت سرپرستی او هنر خوشنویسی را ترویج دادند۔ بچپن جہانگیر پادشاہ کہ خود دلدادہ این هنر بودہ تمام فرزندان خود را تربیت هنر خوشنویسی داد۔ خوش خطی شہزادہ خسرو معروف بود و سلطان پرویز در اکثر اوقات خود بہ کتابت کلام اللہ مشغول می شد۔ ۸۔ غلام محمد ہفت قلی، شاہجہان (۱۰۳۷-۱۰۶۸ھ ق) فرزند و جانشین جہانگیر پادشاہ را در تذکرہ خود جزو خوشنویسان آورده گوید: ”در تحصیل علوم عربی و فارسی و خط نستعلیق نہایت مہارت داشت“۔ ۹۔ بدینگونہ مہدی بیانی می نویسد کہ داراشکوہ پسر کھین شاہ جہان پادشاہ ہندوستان، و ولیعہد اوست، کہ در میان شاہزادگان گورکانی ہند بہ فضل و هنر ممتاز بود و نستعلیق را با شیوہ عبدالرشید دہلی، استاد خط خویش می نوشت“۔ خوشنویسان چیرہ دست مانند سید علی خان الحسینی جواہر رقم، عبدالباقی خدادیاقوت قلم، میر صالح ولد عبداللہ مشکین رقم، مصعود علی، میر محمد کاشی، حافظ عبدالرحمن رشیدائی، عبداللہ، شکر اللہ، محمد مصیم، محمد جعفر، کفایت خان و غیر آن تحت سرپرستی شاہجہان پادشاہ در خط نستعلیق، تعلیق، نسخ و شکستہ بحد کمال رسیدند۔

آفتاب روشن خوش نویسی در کشمیر در دورہ مغولان گورکانی ہند بہ صورت محمد حسین زرین

قلم طلوع شد۔

۱۔ محمد حسین زرین قلم کشمیری: معروف ترین خوشنویسان کشمیر و ہند در عصر خود و از مقربان اکبر پادشاہ (۱۰۱۴-۹۴۳ھ ق) و استاد شاہزادگان بود۔ او نستعلیق را بہ سرحدی رسانید و ازین پادشاہ لقب ”زرین قلم“ گرفتہ بآن معروف شدہ است۔ محمد حسین زرین قلم در زمان جہانگیر پادشاہ (۱۰۳۷-۱۰۴۸ھ ق) ”میرکاتب“ درباروی بودہ و باین مناسبت ”جہانگیر شامی“ رقم دارد۔ در تاریخ جہانگیر بانشاء ہمین پادشاہ آمدہ است:

”روز سہ شنبہ جہانگیر پور محل نزول آیات جلال گشت در حوالی آن منار بفرمودہ من بر سر قبر آہوی من راج نام کہ در جنگ آہوان خانگی و صید آہوان صحرائی بی نظیر بود احدث نمودہ اند در آن منار محمد حسین کشمیری کہ سر آمد خوشنویسان زمان خود بود این نثر را نوشتہ بر سنگی نقش کردہ اند کہ: درین فضای دلکش آہوی بدام جہان دار خدا آگاہ نورالدین جہانگیر پادشاہ آمدہ در عرض یک ماہ از وحشت صحرائیت بر آمدہ سر آمد آہوان خاصہ گشت بنا بر ندرت آہوی مذکور حکم فرمودیم کہ ہیچ کس قصد آہوان این صحرا نکند و گوشت آنہا بر کافر حکم گوشت گاوداشتہ بر مسلمان از مقولہ گوشت خوک باشد و سنگ قبر اورا بہ صورت آہو مرتب ساختہ نصب کردند“۔

محمد حسین را بعضی بہ ویژه ابوالفضل^۲ شاگرد عبدالعزیز دانستہ اند۔ اما بہ مرتبہ ای خوش نویس بودہ است کہ خط وی را از خط استاد او استادان این فن بہتری دانند۔ علامی نویسد کہ محمد حسین استاد خود مولانا عبدالعزیز را شگفت زدہ کرد و از استاد در گذشتہ است^۳ بعضی

نمونه خط محمد حسین کاشمیری (زرین قلم)

دیگر مانند صاحب مناقب هنروران، اورا شاگرد میر علی ہروی، کہ در این صورت باید زندگی بسی دراز کرده باشد، چه تاریخ وفات اورا بالا اتفاق سال ۱۰۲۰ھ ق ضبط کرده اند و تاریخ مرگ میر علی ہروی بہ اغلب احتمال، سال ۹۵۱ھ ق است کہ در حدود ہفتاد سال پس از درگذشت میر علی می شود، مگر اینکہ ازگاریم کہ محمد حسین بیش از ہفتاد سال زیستہ و در کودکی شاگرد میر علی بودہ است و میدانیم کہ میر علی آخر عمر در بخارا و در غربت و شدت دلتنگی بسر می بردہ و معلوم نیست کہ در آن حال مشق دادن و تعلیم کودکان را داشته بودہ است۔ اما اینجا باید تذکر دہیم کہ قول ابوالفضل راجع بہ استاد محمد حسین معتبر تر بہ نظری رسید، زیرا کہ او معاصر محمد حسین بودہ و راجع بہ این نکتہ در آئین اکبری چنین می نویسد:

"The artist who, in the shadow of the throne of his Majesty, has become a master of calligraphy, is Muhammad Hussain of Kashmir. He has been honoured with the title of Zarrinqalam, the gold pen. He surpassed his master Mawlana Abdul Aziz..... and art critics consider him equal to Mulla Mir Ali"14

بلوش مان مترجم کتاب آئین اکبری ابوالفضل، در پانویس همان کتاب می نویسد کہ محمد حسین بعد از وفات شش سال اکبر شاہ گورکانی در سال ۱۰۲۰ھ ق درگذشت۔

از شاگردان محمد حسین زرین قلم، حسین کشمیری و محمد مراد شیرین قلم را نام برده اند۔
 از آثار فراوان زرین قلم کشمیری که در کتابخانه و موزه های مختلف جهان نگهداری می
 شود یکی نسخه نفیس آئین اکبری ابوالفضل می باشد که اکبر شاه گورکانی برای مصور کردن آن سه
 لاک روپیه صرف کرد کتون در موزه لندن نگهداری می شود ۱۵۱ قطعه از مرقع گلشن به قلم سه و دوو
 نیم دانگ و کتابت خوش با رقم و تار تخیهای: ”به موجب حکم اقدس، کمترین بنده ها، محمد حسین
 زرین قلم کشمیری بتاریخ سه موافق سنه ۱۰۱۷ به قلم شکسته رقم، نقل نمود“ و ”کمترین بنده ها محمد
 حسین زرین قلم کشمیری سنه ۳ موافق سنه ۱۰۱۷ نقل نمود“ و العبد المذنب الفقیر محمد حسین زرین
 قلم جهانگیر شاهی فی سنه هزار و هجده در کتابخانه سلطنتی تهران (قصر گلستان تهران) نگهداری
 می شود۔ قطعه در مرقعهای دیگر به قلم های چهار و سه و دو و نیم دانگ و کتابت خوش با رقمهای:
 ”الفقیر المذنب زرین قلم غفر ذنبه“ و العبد المذنب الفقیر محمد حسین زرین قلم اکبر شاهی در
 سال سی جلوس جهانگیری مشق نمود“ در همان کتابخانه موجود است ۱۶۔

قطعاتی چند به قلمهای از چهار دانگ تا کتابت خوش با رقمهای از جمله: ”العبد محمد حسین
 لکشمیری زرین قلم“ و ”کتابه العبد المذنب الفقیر محمد حسین الکاتب لکشمیری“ و ”فی شهر سنه
 اثنین و تسعین و تسعمائة المذنب کشمیری الکاتب“ و مشقه المذنب الفقیر محمد حسین لکشمیری غفر
 اللہ ذنوبه و ستر اللہ عیوبه، الفقیر محمد حسین لکشمیری سنه ۹۸۸“ در کتابخانه های: ملی، تهران؛
 آستان قدس رضوی، مشهد؛ حاج حسین آقا ملک، تهران؛ بادلیان، انگلستان و موزه باستان
 شناسی دہلی، هند مضبوط است ۷۱ و نمونه از آثار زرین قلم در کتابخانه های لتن علی گرو رضا رامپور
 هند نیز دیده می شود ۱۸ و یک نمونه خط او که روی آن امضایش موجود است در موزه مغل لال قلعه
 دہلی، هند نیز دیده ام۔

۲۔ محمد علی کشمیری: مؤلف احوال و آثار خوشنویسان ۱۹ محمد علی کشمیری رافرزند محمد حسین

زرین قلم نوشتہ است۔ نستعلیق جلی را خوش می نوشت۔

۳۔ محمد جعفر کشمیری: وی از خوشنویسان گم نام قرن دوازدهم ہجری قمری کشمیر و ہند بودہ

است۔ بہ خط وی قطعہ ای از یک مرقع در کتابخانہ بادلیان است۔ بقلم دودانگ و کتابت

خوش، کہ چنین رقم دارد:

”کمترین خانہ زادان در گاہ آسمان جاہ محمد جعفر بن محمد علی نبیرہ زرین قلم مرحوم“ ۲۰ از

قطعہ مزبور بدیھی است کہ محمد جعفر پسر محمد علی و از اولاد محمد حسین کشمیری زرین قلم بودہ است۔

۴۔ محمد مراد شیرین قلم: مؤلف واقعات کشمیری می نویسد کہ او سوداگر زادہ و در جوانی سودا

گری می کرد و مایل بہ خط نستعلیق شد و در مشق آن خون جگری خورد۔ از محمد حسین زرین قلم

(متوفی ۱۰۲۰ھ ق) کہ در آن وقت از خوشنویسان روزگار بود تعلیم خط گرفت و ترقی کردہ یگانہ

وقت شد۔ آوازہ کمال ملا محمد مراد بہ گوش جہانگیر پادشاہ و شاہجہان رسید و او در دربار ایشان راہ

یافت و مقبول شان گشت ۲۱۔ شایان تذکر است کہ مؤلف شاہجہان نامہ ۲۲ اورا بہ خطاب

”شیرین قلم“ و صاحب مرآتہ العالم ۲۳ و واقعات کشمیر ۲۴ زرین قلم“ یاد کردہ است۔ چنانکہ

واقعات کشمیر در سال ۱۱۴۸ھ ق تالیف شد و محمد صالح شاہجہان نامہ رامیان سال

۱۰۸۰-۱۰۷۰ھ ق نوشت۔ دوم اینکہ مؤلف شاہجہان نامہ معاصر محمد مراد بودہ۔ بنا بر این قول

او بر قول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری فوقیت دارد۔ بنا بر این می توان گفت کہ محمد مراد در بار شاہجہان

خطاب ”شیرین قلم“ یافت نہ کہ ”زرین قلم“۔

صاحب مرآتہ العالم خط او را در رتبہ قرین محمد حسین کشمیری زرین قلم گرفتہ است

و مؤلف شاہجہان نامہ اورا ثانی سلطان علی و میر علی گرفتہ۔ در توصیف خط ”شیرین قلم“ چنین می

عاشقانه
عاشقانه
عاشقانه
عاشقانه

عاشقانه
عاشقانه
عاشقانه
عاشقانه

نمونه خط نستعلیق محمد راد کشمیر شیرین قلم ۱۰۶۲ هجری قمری

نویسد:

”محمد مراد کشمیری مخاطب به شیرین قلم سحر طراز جادو رقم است - مشکین رقمان یک قلم از شرم تازه نگاری قلمش در خط شده و قلم و خط را یک قلم به نیزه خطی قلم گرفته و به وساطت کلک واسطی نثر اد اثری عظیم بر صفحه ایام گذاشته و از دوایر حروف حلقه بندی در گوش سایر خوشنویسان روزگار انداخته - با اعتقاد خط شناسان بالغ نصیب خط خفی و جلیست و باعتبار پختگی و حسن خط ثانی اشین ملا میر علی و سلطان علی“ ۲۵

خواجہ محمد اعظم دیدہ مری در تاریخ خود می نویسد کہ اکثر کتیبہ ہای عمارات سلطنتی و باغات آن دو پادشاہ را بہ خط خود می نوشت - وی نیز در کتاب خود در مدح خط محمد مراد چنین می گوید:

”عجب سحر آفرینی و نازکی و شیرینی حد تحریر گویا تصویر است بکار برده“ ۲۶

از خط نفیس محمد مراد شیرین قلم یک قطعہ بہ قلم چہار دانگ خوش بارقم: کتبہ محمد مراد“ در مجموعہ آقای خان ملک ساسانی تہران وجود دارد - چہار قطعہ از یک مرقع، بقلم پنج دانگ و دو دانگ و نیم دو دانگ خوش بارقم: ”العبد المذنب محمد مراد ذنوبہ“ در کتابخانہ آستان قدس رضوی مشہد نگہداری می شود - یک قطعہ دیگر از یک مرقع، بقلم دو دانگ و کتابت خوش بارقم: ”کتبہ العبد المذنب محمد مراد غفر اللہ ذنوبہ و ستر عیوبہ“ در کتابخانہ بادلیان؛ چہار قطعہ از یک مرقع، بقلم سہ دانگ خوش بارقمہای: ”اقل العباد محمد مراد“ و اقل العباد کشمیری“ در کتابخانہ دانشگاه استانبول؛ و یک قطعہ از مرقع، بقلم دو دانگ و کتابت خوش بارقم: ”کتبہ العبد المذنب محمد مراد الکشمیری“ در مجموعہ شادروان پروفیسور محمد شفیع، لاہور مضبوط است ۲۸-

۵- ملاحسن کشمیری: - مؤلف واقعات کشمیر ۲۹ می نویسد که ملاحسن برادر کھنن، محمد مراد شیرین قلم بوده و در حسن خط با برادر خود برابر بود و آنچه در تحریر کتبه های عمارات بعد از وفات محمد مراد باقی مانده بود وی آن را به کمال نزاکت و زیبایی صورت انصراف نمود و به رویه برادر خود می نوشت - دیده مری، ملاحسن کشمیری را در کتاب خود به خطاب "شیرین قلم" یاد کرده است و به اعتقاد همان مؤلف ملاحسن با وصف کمالات صورتیه میلی به تحصیل امور معنویه هم داشت و در خدمت شیخ داؤد بته مالوا استفاده کرده بود -

۶- شریف کشمیری: - از کاتبان گم نام قرن یازدهم هجری قمری بوده است و به خط وی یک نسخه شش دفتر مشنوی مولانا جلال الدین رومی در کتابخانه مجلس شورای ملی ایران است، بقلم کاتب نخی و صفحه آخر به خط شکسته؛ نستعلیق کتابت متوسط، که چنین تمام می شود: "این کتاب مستطاب ----- بیداضعف عباد اللہ شریف کشمیری ----- در پست و نهم شهر رجب المرجب، سمت انتظام و طریق اختتام یافت ----- در روز عاشوراسنه ۱۰۸۳ در شهر کشمیر تحریر یافت" - ۳۰

۷- شکرناث کشمیری: - در تذکره خوشنویسان ۳۱ آمده است که جوانی مہذب و مؤدب بوده و شعر نیز می گفت و "نادر" تخلص می کرد - در نستعلیق شاگرد غلام محمد هفت قلمی و در شکسته شاگرد حیات علی بود - وی در سال ۱۲۶۰ هـ ق درگذشت -

۸- علی محمد هکیمیری: - از خوشنویسان گمنام قرن دوازدهم هجری بوده و به خط وی دو قطعه در مرقعی در کتابخانه بادلیان است، بقلم دو دانگ خوش، که رقم دارد:

"العبد المذنب علی محمد کشمیری ستر اللہ عیوبه و"

"بندۂ گمنام علی محمد" - ۳۲

:- پاورقیہا :-

- ۱- دیدہ مری، خواجہ محمد اعظم، ”واقعات کشمیر“، انتشارات کتاب فروشی غلام محمد نور محمد، مہاراج رنیر گنج، سری نگر، ص ۳۱
- ۲- همان، ص ۲۸-
- ۳- همان، ص ۴۹-
- ۴- مقدمہ شیرین قلم، انتشارات فرہنگستان جامو و کشمیر، سری نگر، ۱۹۷۸م
- ۵- فوق، محمد الدین، تاریخ بدشاہی (بزبان اردو)، انتشارات گلشن، سری نگر، ص ۳۳۷-
- ۶- Brown, Percy, Indian Paintings Under the Mughals, Page 121.
- ۷- علامی، ابو الفضل، ”آئین اکبری“ (۳ جلد)، مترجم بلوش مان، انتشارات لوپرا لیس، دہلی۔
- ۸- عبدالرحمن، سید صباح الدین، ”بزم تیموریہ“ (۳ جلد)، انتشارات دارالمصنفین اعظم، سری نگر، ص ۲۲۰-
- ۹- ہفت قلی، غلام محمد، ”تذکرہ خوشنویسان“، باہتمام محمد ہدایت حسینی۔ کلکتہ، ۱۹۱۰م، ص ۱۹۱-
- ۱۰- بیانی، مہدی، ”احوال و آثار خوشنویسان“ (۴ جلد)، انتشارات علمی، تہران، چاپ دوم ۱۳۶۳ھ، ج ۲، ص ۱۸۵-
- ۱۱- تاریخ جہانگیری بہ حوالہ احوال و آثار خوشنویسان از مہدی بیانی، ج ۴، ص ۳-۷، ص ۷۰۲-
- ۱۲- آئین اکبری، ص ۱۰۸-
- ۱۳- همان، ص ۱۰۸-
- ۱۴- همان، ص ۱۰۸-
- ۱۵- مقدمہ شیرین قلم-
- ۱۶- احوال و آثار خوشنویسان، ج ۴، ص ۳-۷، ص ۱۰۸-
- ۱۷- همان، ص ۷۰۲-
- ۱۸- مقدمہ شیرین قلم-
- ۱۹- احوال و آثار خوشنویسان، ج ۴، ص ۳-۷، ص ۸۰۱-
- ۲۰- همان، ج ۴، ص ۳-۷، ص ۶۷۳-

- ۲۱- واقعات کشمیر، ص ۱۷۰۔
- ۲۲- کنوہ، محمد صالح، عمل صالح موسوم بہ شاہجہان نامہ (۳ مجلد) تصحیح و تنقیح غلام یزدانی، انتشارات روائل ایشیائیٹک سوسائٹی، بنگالہ، کلکتہ، ۱۹۳۹ء، ج ۳، ص ۴۴۳۔
- ۲۳- مرآۃ العالم بہ حوالہ احوال و آثار خوشنویسان، ج ۴-۳، ص ۸۳۵۔
- ۲۴- واقعات کشمیر، ص ۱۷۰۔
- ۲۵- شاہجہان نامہ، ج ۳، ص ۴۴۳۔
- ۲۶- واقعات کشمیر، ص ۱۷۱۔
- ۲۷- نقل از شیرین قلم، ج اول۔
- ۲۸- احوال و آثار خوشنویسان، ج ۴-۳، ص ۸۳۶۔
- ۲۹- واقعات کشمیر، ص ۱۷۱۔
- ۳۰- احوال و آثار خوشنویسان، ج ۲-۱، ص ۳۰۹۔
- ۳۱- همان، ج ۲-۱، ص ۳۱۷۔
- ۳۲- همان، ج ۲-۱، ص ۴۸۴۔

:- منابع :-

- ۱- علای ابو الفضل آئین اکبری (۳ مجلد) مترجم بلوش مان، انتشارات لوپراپریس، دہلی چاپ اول ۱۹۲۷م
- ۲- کبوتر، محمد صالح، عمل صالح موسوم بہ شاہجہان نامہ (۳ مجلد) تصحیح و تنقیح غلام یزدانی انتشارات روائل ایشیاٹک سوسائٹی، بنگالہ، کلکتہ ۱۹۳۹م۔
- ۳- ذیدہ مری، خواجہ محمد اعظم، واقعات کشمیر، انتشارات کتابفروشی غلام محمد نور محمد، مہراج رنیر گنج، سری نگر۔
- ۴- کھویہائی، پیر غلام حسن، تاریخ حسن (۴ مجلد) انتشارات سازمان تحقیق و اشاعت دولت جامو و کشمیر سری نگر۔
- ۵- فوق، محمد الدین، تاریخ بدشاہی (بزبان اردو) انتشارات کلشن، سری نگر۔
- ۶- شیرین قلم، انتشارات فرہنگستان جامو و کشمیر، سری نگر ۱۹۷۸م۔
- ۷- بیانی، مہدی، احوال و آثار خوشنویسان، انتشارات علمی، تہران، چاپ دوم ۱۳۶۳ ش ہ
- ۸- ہفت قلمی، غلام محمد، تذکرہ خوشنویسان، باہتمام محمد ہدایت حسینی، کلکتہ ۱۹۱۰م۔
- ۹- مجلہ دانش، شمارہ ۱۱-۱۰، سال اول، تہران ۱۳۲۳ ش۔
- ۱۰- مجلہ موسیقی، شمارہ ۱۱-۸، سال سوم، تہران ۱۳۴۸ ش۔
- ۱۱- مجلہ یادگار، سال ۵-۱، تہران، سال ۱۳۲۷ ش۔

12. Brown, Percy, Indian Paintings Under the Mughals.